

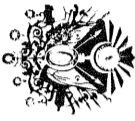
OSMANLI ERMENİLERİNİN GÜNDELİK HAYATLARINA BİR BAKIŞ: XVIII. YÜZYIL İSTANBUL'DA ERMENİ ESNAFLARI

DR. FATMA MÜÇE GÖÇEK
UNIVERSITY OF MICHIGAN DEPARTMENT OF SOCIOLOGY / A.B.D.

Feminist teorinin ortaya çıkışı, emistite gelişmelerindeki son tartışmalar, sosyoloğların tarihteki çalışmalarında yeterince önem verilmemiş grupların farkına varmalarına yol açtı. Bu grupların yaşam tecrübelerini ortaya koyabilmek teorik ve metodolojik olarak önemli güçlükler içeriyor. Sosyolojik teorilerin analizlerde geleneksel olarak kamusal alan ve resmi kurumlar üzerinde yoğunlaşması nedeniyle bu gruplara ulaşabilmek zor. Dahası, ulaşılabılır tarihsel verilerin çoğu devlet ve devlet kurumlarının eylemlerinden (activity) kaynaklanıyor; bunlara katılmayan gruplar konusunda ise cam bir sessizlik hüküm sürüyor. Teorik meydana okuma böylece metodolojik meydana okuma -yeterince yer verilmemiş gruplar hakkında bilgi veren tarihsel kaynaklara erişme- ile birleşiyor. Fransız Annales okulu tarihçileri yaşanan zamanın şartlarını da gözönüne alarak "sıradan insanların" yaşantıları üzerine yoğunlaşarak böyle bir çabayı başlatıyorlar. Feminist tarihçiler benzer bir şekilde tarihte kadınların rolünü araştırdılar. Bu türden metodolojik eğilimler ırk ve etniklik üzerine çalışmalarında da etkili. Bütün bu yaklaşımları birleştiren ortak nokta, tarihte yeterince yer verilmemiş gruplar hakkındaki kaynakların yeniden keşfiyle birlikte daha teorik düzlemde bu sosyal grupların tamamen pasif bir obje olarak görülmemeyip bunların kendilerine özgü bir yaşam hayatları ve otonomileri olduğunu varsayan bir metodoloji problemi.

Burada, yukarıda belirtilen araştırma esnasında karşılaştığım Ermeni esnafa ait 10 adet cereke defteri³ üzerinde duracağım.³ Ermeni esnafa ait olan bu on cereke defteri İstanbul'un merkezi (yerleşik) bölgelerinde tutulan mahkeme kayıtları arasındaydı. Bunlar, çoğunlukla hakkında çok daha fazla bilgiye sahip olduğumuz elitler çalışıldığı için ihmal edilen "sıradan insanlar"ın hayatları üzerine bilgiler veriyordu. Bu çalışmada, öncelikle Ermeni esnaf hakkında bilgi alabilmek için kayıtların içeriği üzerinde durarak, bunları zamanın olayları ve koşullarını dikkate alarak Osmanlı tarihi içine yerleştirmeye çalışacağım.

XVIII. yüzyıla ait kayıtlardan ilki 1727 tarihli ve Eğin'in Abuğek köyünden Yercan⁴ oğlu Bogos oğlu (soy isimleri olmadığı için bütün isimler baba adları ile ifade

edilmekteydi) ekmeççi Avanes'e ait. Avanes İstanbul'da Fatih Sultan Mehmed Camiine yakın Ali Paşa pazarında ölmüştü. Avanes'in mirasçuları Eğin'de yaşayan karısı Maryam, annesi Bogos'un kızı Geran, erkek kardeşleri Bedros, Bogos ve Aram, kızkardeşleri Garza ve Herdes-can idi. Avanes'in malvarlığı ekmeç firmadaki üçte birlik ve un değirmenindeki dörrerle birlik⁵ hissesinden ibaretti. Gerek Avanes'in aile fertlerinin Eğin'de yaşaması, gerekse tereke defterinin firın ve un değirmenindeki hisselerden başka kıymetli bir şeyinin olmaması, Avanes'in yeterince para biriktirdikten sonra Eğin'e girmeyi planladığını düşündürüyor.

Diğer kayıt, 1727'de İstanbul'da Mirahor civarında ölen abacı Serkez oğlu Rayran oğlu Serkez'e ait. Serkez'in borçları toplam tereke değerini aşığından, 64 balya elbise, ve diğer bez gibi ticari mallardan oluşan mirası üç alacaklısına alacakları nispetinde dağıtıldı.

Üçüncü kaydın sahibininin mesleği hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız, Süleyman Paşa hanında 1744'te ölen Erzurumlu Eremyan oğlu Migur'a ait. Migur'un ailesi, Erzurum'da değil İstanbul'da yaşıyordu; Panos kızı Meryem, oğulları Ariryun ile birlikte Rumelihisari'nde yaşadı. Ariryun, buluş çağına gelmedikten, kendisine bir koruyucu-vası (muhremelen ailenin yakın bir arkadaşı olan Konstantin oğlu Panayot) tayin edildi. Migur zengin bir adam değildi; terekede bulunan tek önemli şey Kuyumcu/banker Kevork'a ödünç verdiği paraydı.

Dokuz yıl sonra 1753'te, tekne yapım ustası olması muhtemel bir diğer Ermeni zanaatkârı ile karşılaşırız. Çukurçeme civarında ölen Varteres oğlu Serob oğlu Varteres. Varteres, Eğin'in Abuçek köyündendi, karısı Agob kızı Gohar, yetiştiren oğlu Arkel, ve yetiştiren kızı Nazeli halen köyde yaşıyorlardı. Varteres diğer yetiştiren oğlu Tomas'ı İstanbul'a getirmişti. Bu, Varteres'in günün birinde ailenin tamamını İstanbul'a getirme niyetinin bir göstergesi olarak görülebilir. Mahkeme tarafından koruyucu olarak aranan erkek kardeşi Ayrun'un İstanbul'da yaşaması da bu varsayımı desteklemektedir. Varteres'in tereke defterinde, Çekevele adını taşıyan kadrgada dörtte birlik hisse ile birlikte tekne yapım atölyesinin⁶ sekizde birlik hissesinden oluşan sermaye yarımları ayrıltıca idi.

1763'te, Agasab oğlu Eğin'in Abuçek köyünden Sarraf Aznavor ile karşılaşırız; Aznavor İstanbul'a göçmemişti -Mehmed Paşa hanında çıkan bir yangında öldü- Yetiştiren oğulları İsefian ve Kaspar da onunla birlikte seyahat ediyorlardı; karısı olan Stefan kızı Maryam ve küçük oğulları Ovasab'ın ibaret olan ailenin geri kalanı Eğin'de idi. İsefian, 9 balya elbise, birkaç giysi ve Aznavor'un İstanbul'daki iş ortağı Karaber oğlu Serkiz elinde bulunan 900.000 gümüşden (guruş) oluşan mirasa koruyucu olarak arandı. Aznavor şehire muhtemelen Serkiz ile işler hakkında konuşmaya gidiyordu.

Bir yıl sonra 1764'te, aslen Edirne'den gelen Pargan oğlu tüccar Avenes, Galata yöresinde Kireçkapı yarımlarında öldü. Gerek Avanes'in mallarının astarçılar hanında bulunmasından, gerekse ailesinin Edirne'de olmasından dolayı, Avanes'in İstanbul'a çalışmak amacıyla geldiğini varsaymak mümkündür. Avanes'in mirasçuları, karısı Kirkor kızı Deruhi, erişkin olmayan oğulları Pargan, Andon ve Yoseb, genç kızları Gorin idi. Karısı Kirkor, Avanes'in handaki önemsiz miktardaki ticari mallarından oluşan terekeye koruyucu olarak arandı.

1786'da, Karib Kasım civarından gelen Bedros oğlu Ovanes, İstanbul'da geride karısı Ovanes kızı Meryem ve yetiştiren kızı Sofya'yı bırakarak öldü. Mirasın çoğunluğu giyecek ve ev aletlerinden oluştuğu için Ovanes'in işinin ne olduğu konusunda bir kanıt yok. Bir çift gözlüğün listrede oluşu bize tek delili sunuyor. Ovanes'in gözleri pek iyi görmüyordu.

İstanbul'da Tavukçu Cafet'in *konyalıhında* yaşayan Papayorgi oğlu Keresreci Sahak XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, 1791'de öldü. Sahak Kayseri'den geliyordu. Karısı Kiryakos kızı Nazli, genç kızları Sofya ve Maria, kızkardeşleri Persiye ve Turfanda ve erkek kardeşi Abraham, Kayseri'de Tersayak köyünde yaşıyorlardı. Sahak'ın babası ve karısının isimleri Ermeni ve Yunan toplumlari arasında kız alıp verme olabileceği ihtimalini belirtiyor. Sahak'ın mirası, günün birinde Kayseri'ye dönme niyetini belirtir biçimde, ayakkabıcı dükkânında ki⁷ üçte birlik bir hissedden ibaretti.

1797 yılına ait tereke defteri, Ermeni bakırcı Hryar oğlu Oseb oğlu Azarya'ya ait. Oseb'in Bahçekapı'da ölmesine rağmen, karısı Manas kızı Sultana, annesi Markos kızı Kinar ve yetiştiren olmayan oğlu Arson, Eğin ilçesi-

nin Şerzi kasabasında yaşıyorlardı. Mahkeme Oseb'in İstanbul'da yaşayan kardeşi Mihail'i vasi ve sarraf Marko oğlu Asdor'u tereke idarecisi olarak atıyordu. Oseb'in malvarlığının çoğu, işi ile ilgili malzemelerden oluşuyordu. Oseb bakırcı dükkanının yarısı ile birlikte, bakırcılıkla kullanılan malzemelerin de yarısına sahipti.⁸ Kendi işletmesinden başka diğerlerine de yatırım yapan, ortaklarının kullandığı araçların yarısına sahip olduğu gibi, diğer bir bakırcı dükkanındaki aletlerin yarısına da sahip olan⁹ Oseb, zengin bir üretici olma yolunda mesafe almış gibi görünüyor. Oseb'in toplam terekesi bir milyon gümüşden fazlaydı ve bu nedenle grup içindeki zengin esnaf idi.¹⁰

Son tereke 1799 yılına ve Yenikapı yakınlarında Katip Kasım komşuluğunda yaşayan ve burada ölen çizmeci Kiragos oğlu Ovanes'e ait. Kendisi ile birlikte yaşayan ailesi, karısı Isak kız Zümri, yetişkin kızları Manuşag ve Arusyak, yetişkin olmayan Patrik ve Eprime den oluşuyordu. Mahkeme anne Zümri'ü vasi olarak atarken, amca İstefan'i tereke idarecisi yaptı. Ovanes'in mülkünün çoğu çizme yapımında kullanılan hammaddelerden oluşuyordu. Bunların arasında bor asarları, ayak-kabı tabanı yapımında kullanılan kalın deriler, 74 çift siyah bor ve 124 parça deri (bazısı siyah, geri kalanı sarı) sarı sadece müslümanların giyebileceği bir renk idi- vardı.

Neden Ermeni esnafının bu tereke defterleri kendilerinin bağlı oldukları Patrikhane kayıtlarında değil de Kadi mahkemelerinde bulunuyordu? Azınlıkların Kadi mahkemelerini tercihi ısrısına olmamakla birlikte (Jenings 1978), bu olayda mirasçıların kendi işlerine en çok yarayan mahkemelere başvurduklarından söz edilebilir. Örneğin, Kadi mahkemelerinin kadın mirasçılara erkek mirasçılara verdiği yarıyı vermesi, erkek mirasçılardan bunları tercih etmelerinin bir nedeni olabilir. Aynı zamanda bu mahkemelerin kararlarının, Patrikhane kararlarına göre daha fazla uygulanabilme şansına sahip oldukları iddia edilebilir. Kadi mahkemeleri, ayrıca yağı küçük veya o anda orada bulunmayan mirasçıların da haklarını korumak için müdahale edebiliyorlardı; bu, aileleri İstanbul'un dışında yaşayan Ermeni esnafının davalarının neden bu türden mahkeme kayıtlarında bulunabildiklerini de açıklayabilir.

Neden bu örneklerdeki Ermenilerin çoğu İstanbul dışından gelmektedir? Yukarıda da görüldüğü gibi, on örnekten dördü Eğin'den, biri Edirne'den, biri Kayseri'den, biri Erzurum'dan ve sadece kalan üçü İstanbul'dan idi. Bu dağılım, XVIII. yüzyılda, Sultanların fermanları ile önlemeye çalıştıkları fakat başarısız olamadıkları, İstanbul'a hızlı göçün bir delilidir (Özkaya 1985, 338; Altınay 1930, 105). Göçmenler, muhtemelen İstanbul'da¹¹ Ermenilerin yoğun bir biçimde bulunduğu, Samurya, Yenikapı, Kumkapı, Balat ve Topkapı gibi semtlere yerleştiler. XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde, bir milyona yaklaşan bir nüfusa sahip olan şehirde yaklaşık 200.000 Ermeni bulunuyordu (Artinian 1989, 5-6; Özkaya 1985, 156, 337).

İlginç olan diğer bir nokta, Eğin'den gelen dört esnafın üçünün Abuçek köyünden olması ve ailelerinin halen burada bulunmasıdır. Köydekiler için hayat, *gerdardan* adı verilen ve göçmenin karısı ve çocuklarının, ailenin yaşlı erkeğinin (muhtemelen göç edenin babası) koruması altında yaşadığı bir tarz olsa gerektir. Burada yaşlı erkek aile şerefini dışarıya karşı temsil etmektedir. Eğer baba öldü ise, en yaşlı erkek evlat, muhtemelen esnafın kardeşi, onun yerini alıyordu. Yıyceğinin, giyceğinin ve kullandığı aletlerin bir çoğunu üretebilen, köyde yaşayan aile, kendi kendine yeterli bir ekonomik birim oluşturuyordu. Aile genelde hububat, süt ürünleri, sebze ve meyve ile yetiniyor, ayrıca dini bayramları özellikle -hasar sonrası olanları- kutluyorlardı.

Esnafın İstanbul'da yaşadığı hayat, köyedeki hayatın oldukça farklıydı. Din ve özellikle İslam dini ile diğer kitaplı dinler arasında yapılan ayrım, Osmanlı sosyal tabakalaşma sisteminin temeliydi. Bu nedenle esnafın, kendilerini müslümanlardan ayıran miller sisteminin sınırlamaları içinde yaşadılar. Millet sistemi, "çoğunlukla yerel olan düzenlemeler manzumesinden oluşuyor" (Brand 1982, 74) ve müslümanlar ile müslüman olmayanlar arasındaki ilişkilerin sınırlarını düzenliyordu. Modern öncesi bir çok toplumda olduğu gibi, geleneksel ve yasal kodlar, özellikle mekânın kullanımına ilişkin olanlar, bu ayrımı tanımladılar. Sultan fermanları, örneğin, Ermeni esnafının giymesi gereken giysileri şöyle tanımlıyordu (Özkaya 1985, 55, 146): giyilen elbise gri olacak, bele sarılan kuşak ipek ve keren karışımından olup değeri 30-

40 gümüş para değerini aşmayacak. Başlıklar küçük olacak ve sadece çok ince Denizli kereminden olacak. Ayakkabı renkleri de topluluklara göre değişiyordu. Ermeni ve Yahudiler siyah ve mor, Yunanlılar kırmızı giyebiliyordu; sadece Müslümanlar sarı rengi seçebiliyorlardı. Yasal düzenlemeler açısından (Ercan 1983, 1143-6) Ermeni esnafları, aynı miras ve toprak kullanım haklarına sahiptiler, fakat bunlar ek olarak ayrı bir Kelle vergisi (cızye) vermek zorundaydılar. Ermeni esnafı Müslümanlarla evlenemez, onlardan miras alamaz veya vasiyetlerinde bunlara miras bırakamazdı. Yasal sınırlamalar mekan düzenlemelerine de yansıyordu; esnafın nerelere bina inşa edebileceği, bunların yüksekliği ve kullanılacak olan materyalin niteliği dikkatlice tanımlanmıştı (İnalçık, E., 236). Ayrıca esnaf, köle sahibi olamaz ve şehir surları içinde ara binemezdi.

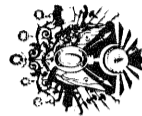
Bu kuralların ne dereceye kadar uygulanabildiğini söylemek zor. Örneğin, 1696 tarihli bir yazısmada Tabib Moses'in pahalı şapka giymesi ve şehir içinde atla dolması yüzünden bazı insanlara taciz edildiği belirtilmiştir. Hem şapka, hem de at, Moses'e müslüman hasraları tarafından verilmişti; Sultan onun bunları giymeye hakkı olduğunu belirterek, insanların onu rahatsız etmekten vazgeçmelerini emretmişti (Altınay 1988, 20-1). Özellikle Ermeniler konusunda, bir Ermeni (Bağcıranlı'ya zikreden Barsoumian 1982, 176) Ermeni elitlerinin "kendilerini, hem müslümanlardan hem de müslüman olmayan reayadan ayıracak özel elbiseler giyme ayrıcalığına sahip olduklarını; harca bazılarının, (Balıan gibi), ara binip, eratifında bir çok hizmetçiler bulundurdubildiklerini" belirtiyor. Fakat bunun müslümanlar ile müslüman olmayanlar arasındaki farkların yok olmaya başladığı XVIII. yüzyılın sonlarıyla XIX. yüzyılın başlarında gerçekleştiği de belirtilmelidir.

Bu kısırlamaların dayatılmadığı ya da farklı bir biçimde dayatıldığı koşullar altında Osmanlı toplumunda yaşayan azınlıkların müslüman nüfus ile ekonomik alanda tam bir etkileşim içerisinde olduğu fakat sosyal alanda ise kısırlı etkileşimin bulunduğu bir "ernik bölümlenme" nin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Özellikle müslüman nüfusun, gayrimüslimler ile evliliğe kendilerini kaparmış olmaları, doğumlarla gerçekleşen toplumsal büyümenin dinsel sınırlar içerisinde devam ettiği an-

lamına gelmektedir. Varlık, bilgi ve gücün dağılımı, hayat tarzı, beklentiler ve hata karamsar bir biçimde devam eden ortak gelecek vizyonu üzerindeki farklılaşmayı zamanla arttıran bu temel bölümlenme tarafından sıklıkla engellenmiştir.

Bu esnafın XVIII. yüzyıl boyunca içerisinde yaşadıkları ekonomik koşullar nelerdi? Bu yüzyıl özellikle yapılan savaşların sayıca çokluğu ve bunların yarattığı ağır mali sorunlar nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu için zor bir yüzyıldı. Dönem boyunca Osmanlılar dokuz savaşla meşgul olmuşlardır.¹² Bu savaşlar iktisadi üretimde Osmanlı İmparatorluğu'nun asla telifi edemeyeceği düzeyde hızlı düşüşlere sebep olmuştur (Genç 1984, 53-61). Bu halkın yaşam koşullarını da olumsuz yönde etkilemiştir. Örneğin 6 Haziran 1740'da İsranchul'da bir takım esnaf aryan yiyecek fiyatlarının protesto edildiği bir ayaklanmaya katılmıştır (Hammer 1988, 11). Osmanlı Devleti bu bunalımları yumuşatmak için para miktarını arttırmak adına zorunlu bağış toplama, müsadere ve paranın değerinin düşürülmesi gibi uygulamalar yanında, sonuça -pek de başarılı olmayan- yaşlıların emekli maaşlarından iç borçlanma yoluna gitmiştir. Ayrıca Fas, Hollanda ve İngiltere gibi ülkelerden borç almayı bile denemiştir.

Bu tür bir ekonomik yapıda loncaların da, bir takım yenileri ve seyyar satıcının kayıtlı olmayan ticari faaliyetleri nedeniyle kazançları azalmış ve loncalar iktisadi üretim üzerindeki tekellerini kaybetmeye başlamışlardır. Bu yüzyılda bazı loncalar dinsel olarak karışık bir yapıya sahipken bir kısmı da bünyesinde tamamen tek bir dine mensup üyeler barındırmaktaydı. Halen iş hayatında olan zül yapımcısı Ermeni *Zilçıyan* ailesi örneğinde olduğu gibi bazı zanaatlar nesiller boyunca tamamen bir ailenin mülkiyeti olarak kalmaktaydı (Baer 1970, 155). Şehirde yüzyıl boyunca Ermenilere ait olan loncaların sayısı 65'di ve bu sayı yüzyılın ikinci yarısında iki katına ulaşmıştı.¹³ Ermeni esnaf iktisadi üretim üzerinden ödemekte olduğu vergiye ek olarak, Ermeni Patrikhanesi'ne de maddi katkıda bulunmak zorundaydı. Bu zorunluluğun gereğini yerine getirememenin sonucu şu önekte gösterilmektedir (Artinian 1989, 15-6): "İçra memuru adamı caddede boyunca boyuna asılı zincirinden köpekler gibi çekerek patrikhaneye kadar götürdü... Buradaki mü-

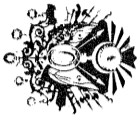
fettiş bizzat adamın sırtına 25-30 kırbaç vuruyordu. Eğer suçlu kişi ödemek zorunda olduğu miktarı ödemediyse hala reddediyorsa ya da ödeyemiyorsa patriğin isteğine ya da tasarrutuna bağlı olarak işinden ya da dükkânından mahrum kılınıyor ve hatta sürgüne dahi gönderilebiliyordu". Herkes bu türden utanç verici bir durumdan kaçınmaya çalışmaktaydı. İlgili çekici bir not olarak ise bazı Ermeni esnafın¹⁴ Osmanlı resmi kutlamalarına katılmaları verilebilir. Örneğin 2 Haziran 1736'da Ermeni esnaf sayıları 10.000'in üzerinde olan diğer lonca mensuplarıyla birlikte, maalesef sonu yenilgi ile biten Osmanlı'nın Rusya'ya savaş açışını kutlamak amacıyla yapılan ve altı saat süren resmi geçitte Sultan'ın önünden geçmişlerdi (Hammer 1988, 193).

XVIII. yüzyıl İstanbul'na savaşlar dışında damgasını vuran bir çok olay bulunmaktadır. Büyük yangınlar, depremler ve deşerengiz biçiminde her yere yayılan veba. Yüzyıl boyunca yüzlerce yangın meydana gelmiştir. Sadece 1778-1795 yılları arasındaki onbeş yıllık dönemde bile 27 büyük yangın meydana gelmiştir (İncicyan 1976, 83-9). 1754, 1755 ve 1766'da olmak üzere halk tarafından Sultan'ın saltanatının sonuna ya da savaşın geleceği kötü habere delaller olarak nitelendirilen üç büyük deprem yaşanmıştır. 1762 senesinde Surp Asdvadzadzin Kilisesine giden yol boyunca bir yangın çıkmış ve mucizevi bir biçimde kendiliğinden durmuştur. Bütün Ermeni toplumu Hazreti İsa'nın, annesi adına adanmış bu kiliseyi nasıl koruduğu hakkında konuşmuştur (Kömürçyan 1988, 82). Ermeniler İstanbul'da bir tanesi yukarıda belirttiğimiz Patrikhane'nin bulunduğu Surp Asdvadzadzin Kilisesi olmak üzere, Balat yakınlarındaki Surp Hıreşdaghbed ve Samarya'da bulunan Surp Georg olmak üzere üç ayrı kilisede ibadet etmekteydiler. Bu kiliselere devam eden Ermeni cemaati, kilisede okunan ayin kitabı için batrıl notalarla ilk müzikal besteyi yapan Grigor Gapasagalian'in müziğini dinleyebilmekteydiler (Artinian 1989, 39). Ayrıca kendi cemaatlerinde Ermeni papazlarının yazdığı lirikleri dinleyebiliyorlar ya da 1650'de Eremya Çelebi Kömürçyan tarafından yazılan bir şiir olan "Yahudi Gelin" gibi "Ermeni-Türk" (Armeno-Turkish) literatürü okuyabiliyorlardı (Sanjian ve Tierze 1981, 9-10). Bir çoğu, katolikliğe olan inancı nedeniyle diğer Ermenilerin kışkırtmaları sonucu Osmanlı Devleti

tarafından idam edilen şehit Komidas Kömürçyan (1656-1707)'a ait kursal olduğuna inanılan yeri ziyaret ediyorlardı (İncicyan 1976, 20, 38-40). Ermeni cemaati, veba tüm şehre yayıldığında derhal Boğaz kıyılarına geçmişti. 25 Temmuz 1748'e meydana gelen güneş tutulması ve iki hafta sonra meydana gelen ay tutulması gibi olaylar şehirde oturanların çoğunluğunu korkutmuştu. 24 Aralık 1755'te Noel'den bir gün önce İstanbul'a meteor düşmesi ve bunun yanı sıra özellikle azınlıklar arasında telaşa neden olmuştu (Hammer 1988, 114, 191).

Bu yüzyılda İstanbul'da yaşayan Ermeni cemaatini en fazla meşgul eden konular Apostolik ve Katolik Ermenileri arasındaki şiddetli çatışma ve *Amirza*'nın cemaat liderleri olarak öne çıkmasıdır. Abbot Michhar (1676-1749) tarafından kurulan Venedik Michharist Cemaati (*The Michharist congregation of Venice*), Ermeni milletini varolan milliyetçi ruhunu yöketermeden Avrupa ile bağlantılandırılmaya çalışılmaktaydı (Sarkiss 1937, 441-42). Bunlar klasik elyazmalarını toplamışlar, *Hayzakian barazan* gibi Ermenice sözlükleri derlemişler, Avrupalı yazarların eserlerini çevirmişler ve Ermeni dilindeki ilk kitabı yazmışlardı. Böylece klasik dönemdeki Ermeni edebiyatı ve bilincini yeniden canlandırmışlardı. Ne yazık ki 1707'de Patrikhane'nin Patrik Avedik yönetiminde papalık taraftarlarına zulüm yapmaya başlamasıyla birlikte Katolik Ermeniler ile Apostolik Kilisesine bağlı Ermeniler arasındaki gerilim artmıştı (Artinian 1989, 31). Apostolik Ermenilerinin kışkırtmaları sonucu sık sık yayınlanan padişah fermanları katoliklik ile bağlantılı faaliyetleri ve katolikliği destekleyen yayınların basımını yasaklıyordu. Patrik Sahak'in Katolik Ermenilere yönelik olarak gösterdiği hoşgörü nedeniyle hapsedilmesi bu gelişmenin daha sonra vardığı boyutları göstermektedir (Altınay 1988, 32, 33, 35).

Bu dönemdeki diğer bir gelişimde *amirza* zümresinin ortaya çıkışıdır. Osmanlı Ermenleri Arapça'da prens ya da komutan anlamına gelen *amirza* terimini Osmanlı hükümeti taraftarı bir grup zengin lideri nitelilemek için kullanmaktaydılar (Barsoumian 1982, 171-184). Zenginliklerini Osmanlı Devleti idaresinde¹⁵ ve kendi cemaatleri içerisinde¹⁶ sorumluluk taşıyabilecekleri görevler elde etmede kullanılan ve *amirza* olarak adlandırılan 165 kişi bulunmaktadır. Örneğin yüzyılın ilk çeyreğinde

Amirza Seghos vezir-i azamın dokumacılık alanındaki baş müfettişi durumundaydı (Artinian 1981, 191). Yine 1750'lerde bir tüccar olan (bezigian) *amirza Hovsef* İngiltere'den saat ihali ve bunların tüm İmparatorlukta dağıtım ve satışının kontrolü üzerinde neredeyse tam bir tekele sahibiydi (Barsounian 1982, 175). Noranukian ailesi Osmanlı ordusuna ihtiyacı olan ekmeği sağlamaktayken, Artirian ailesine de günüş madenlerinin idaresi verilmişti (Artinian 1989, 21). 1757'den sonra neredeyse yüz yıl boyunca Düzian ailesi de darphanenin denetlemesi görevini yürütmüştü. Yine 1750'lerden itibaren Balian ailesi sultanın baş mimarlığı görevini tekelatine almıştı. 1789'dan itibaren Dadian ailesi yermişbeş yıldan daha fazla bir süre İmparatorluğun baruthanelerinin idaresini elde etmişlerdi. Jezaitian ailesinin çeşitli fertleri sıklıkla gümrük direktörleri olarak aranıyorlardı (Artinian 1981, 191). 1744-1814 yılları arasında yaşayan, ve Roma Tıp Fakültesinden mezun olan Bogos Şaşıan Sultan'ın doktoru olarak atanmıştı; Şaşıan aynı zamanda oğlu Manuel'i (1775-1858), Padova'ya tıp eğitimi için göndermişti. (Çark 1953, 88). 1780 ve 1790'larda Amira Garabed Manougian'ın filosu İstanbul ile Rusya arasındaki deniz taşımacılığına damgasını vurmuştu (Barsounian 1982, 175). Tıngıryan ailesi de Osmanlı'nın İtalya ile olan ticaretini kontrol etmekteydi (Çark 1953, 68).

Amirzalar Ermeni cemaati içinde hayır işleriyle meşgul olmaktadır (Barsounian 1982, 177-80). İlk olarak, Osmanlı Devleti'nden bina inşaa izni almakta oldukça başarılı oldukları söylenebilir. 1727'de *amirza* Seghos Üsküdar'da St. Karapet ve Kursal Haç kiliselerinin, 1732'de ise Galata'da St. George Kilisesi'nin (the Church of St. Gregory the Illuminator) inşasında aracı olmuştu. Beziçyan *amirzası* 1743 senesinde cemaat için bir hastane inşasını finanse etmişti. 1790'da *amirza Mkrakch Mirzianian* Kumkapı'da kurulan ilk Ermeni ruhban okulunun finansmanını sağlamıştı. Bunu takip eden on yıl içerisinde Balat (1796), Oraköy (1798), Kuruçşime (1799) ve Üsküdar (1800)'da açılan diğer okullar takip etmiştir (Artinian 1981, 192). Bazı *amirzalar* da kitap basım faaliyetini desteklemektedirler, örneğin *amirza Smonok Mirzianian* bu amaçla bir matbaayı finanse etmişti.

Amirzalar aynı zamanda Patrikhane'yi de etkin bir biçimde kontrol etmekteydiler. Seramonik olarak Paşa ünvanını taşıyan ve sultan tarafından kendisine çeşitli ünvan ve görevler revcili edilen Ermeni Patriği, kendi cemaatinin ruhbanı ve dünyevi idaresi üzerinde kişisel sorumluluğa ve tam bir yetkilime yetkisine sahipti (Artinian 1981, 190). Osmanlı Devleti patriği seçmemekteydi. 1846'ya kadar patriğin seçimi kilise hiyerarşisine, esnafa ve diğer cemaat üyelerine danışılmadan, *Amirzalar* tarafından yapılmaktaydı.¹⁷ Fakat *amirzaların* büyük nüfusu cemaat için güçlerini, güçlenen diğer gruplarla paylaşmayı reddetmeleri nedeniyle yavaş yavaş azaldı. Startüköy ve Osmanlı Devleti karşıındaki pozisyonlarını cemaatlerinin içinden kaynaklanan taleplere karşı daha fazla savunmaları sonucunda durumları daha da kötüleşti. İlk defa 1725 senesinde Piskopos Karapet Ulnesi'nin seçiminde farklı mesleklerle sahip gruplar *amirzalar* meydan okudular (Artinian 1989, 28). Patrikhane'ye maddi katkıda bulunan esnaflar doğal olarak cemaat meseleleri ile bağlantılı konularda daha fazla miktarda idari güç taahhüdünde bulundular (Artinian 1989, 28). *Amirzaların* şehirden yaşayan fakir tabaka ile bağlantılarının zayıflığı ve çoğunluğu teşkil eden vilayetlerde¹⁸ yaşayan Ermeni nüfusun çabaları bu sınıfın yok olmasına neden oldu (Libarian 1981, 156).

Konuyu XVIII. yüzyılın sonunda İstanbul'da yaşayan Ermeni cemaatini nelerin bekleceği hakkında bir fikir vererek biriceğim. Okuyucuları, çoğu azınlığın başına geldiği gibi, XIX. yüzyıl boyunca kendilerini cemaatlerinin Osmanlı'ya yönelik sadakatleri ile Barıya olan bağlılıkları arasındaki çatışmanın ortaya çıkardığı gelişkiyle karşı karşıya bulan azınlıkların durumuna örnek teşkil eden bir Osmanlı Ermenisi olan Muradcan Tosunyan (1740-1807)'in hayat hikayesiyle baş başa bırakacağım (Beydilli: 1983, 247-314). Bu azınlıkların bazıları sorunları Osmanlı sistemi içerisinde çözüme kavuşturmayı umarken diğer bir kesim sultana karşı yürütülen muhalefete katılmıştı ve yine Tosunyan'ın da dahil olduğu bir kesim ise Osmanlı topraklarını terk etmek zorunda kalmıştı. Tosunyan, Pera'da oturan Fransisken ve Dominiken rahipler tarafından eğitilmişti ve gençliğinin ilk yılları İsveç Büyükelçiliği'nde çevirmen olarak çalışmakla geçmişti. Tosunyan 1763 yılında 23 yaşındayken,

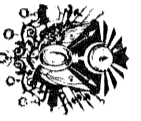
yaklaşık olarak kırk yıldır İzmir'deki İsveç konsolosluğunda tercüman olarak çalışan babası gibi İstanbul'daki büyükkelçilikte tercüman olarak işe başlar. Beş yıl içerisinde baştercümanlık görevine atanır ve 35 yaşında da Kraliyet Sekreteri ünvanını alır. Beş yıl sonra da Şövalye ilan edilir. 1787'de Osmanlı-İsveç Barış Anlaşması na

olan katkıları nedeniyle İsveç Kralı tarafından Tosunyan adının İsveççe benzeri olan "d'Ohsson" adına madalya ile taltif edilmiştir. Aile bağları ona bu tercümanlık işini sağlamış, Osmanlı sarayı ile iş ilişkileri olan saygın bir Ermeni bankerinin kızıyla yaptığı evlilik ise zenginliğini arttırmıştır. Tosunyan 1784'te Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi üzerine yazdığı kitabın basımı için Paris'e gider. Seyahati sırasında İsveç Kralı'nı da ziyaret eder ve Osmanlı-İsveç ittifak anlaşmasını hazırlar. Osmanlı İmparatorluğu'na dönüşünü takiben sultan tarafından ilgililerle karşılaşır. III. Selim, Tosunyan'ın bilgisinden, savaş ilmi ve ordunun idaresi ile levasımı konularındaki uzmanlığından yararlanmışır. Örneğin Tosunyan bir askeri bi-

limler okulunun açılmasını önermiş ve hatta böyle bir okulun müfedeatında yer alması gereken derslerin ve hocaların bir taslağını dahi hazırlamıştır. Gerçekten de 1795 senesinde bu ayrıntılı plan çerçevesinde bir okul kurulmuştur.¹⁹

1796 senesinde İsveç hükümeti Tosunyan'ı Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki büyükelçilik görevine atar. Fakat Fransızların Mısır'ı işgal etmeleri ve Tosunyan'ın Fransızların tarafını tutması sebebiyle, Osmanlı Sultanı'nın İsveç Kralı'ndan onu görevden almasını istemesi üzerine bu görev uzun sürmez. Tosunyan 1799'da Osmanlı İmparatorluğu'nu terkeder ve 1807'de Paris'te vefat eder.²⁰ Onun yaşamının, Osmanlı Devleti, kendi faaliyetleri ve Batı arasında gelişikili bir durumda kalan azınlıkların haline iyi bir örnek teşkil ettiğini düşünmekreylim. XIX. yüzyılda özellikle milliyetçiliğin tırmanması ile birlikte (Suny 1985) bu gelişik Osmanlı azınlıklarının yaşamlarındaki en belirgin özellik haline gelmiştir.

- 1 Osmanlı tereke defteri dett kısmından oluşuyordu. Birinci kısım, ölenin kendisinin ve babasının adını, genellikle mesleğini ve payesini, yaşadığı ve öldüğü yer, bütün mirasçıların adlarını ve mirasın çıktığı ve dağıtıldığı tarihi içeriyordu. İkinci kısım, ölenin bütün malları, alacakları ve borçlarının ayrıntılarıyla belirtildiği bir envantere deniyordu. Üçüncü kısım, toplam miras değerinden, cenaze masrafları, ölenin borçları, mahkeme masrafları, ve vasiyetinde yapılması istenen şeylerin marafatı çıkartılan sonra kalan miktarı belirtirdi. Dördüncü ve son kısım ise, kalan mallarlığının mirasçılar arasında dağıtımını belirliyor ve herkesin payını ayrı ayrı kaydediyordu.
- 2 Bu tereke defterlerinin zaman sıralı olarak arşiv referansları şöyledir: İstambul beledi kassamı babı- İstambul mahkemesi şer'iyet sicilleri, cilt ve sayfa 46/18, 46/58, 55/93, 65/49, 77/80, 99/90, 101/23, 109/4, 112/45.
- 3 Dini azınlıklar üzerine diğer arşiv materyallerini inalecik (1982), Sultan fermanları (imperial decrees), şikayet ve istek dilekçeleri, kamu gelir kayıtları, vakıf, nüfus ve vergi amacıyla yapılan araştırmalar, yasalar ve diğer düzenlemeler, baş (cizye) vergisi kayıtları, piskopos atama kayıtları, dini topluluk kayıtları (religious community records), ve kilise kayıtları olarak gösterir.
- 4 Bütün bu isimler Osmanlı belgelerinden çıkarılabilmiş (approximations) isimlerdir. Kevork Bardakçıyan'a bu isimlerin değışikisi sürecinde yaptığı yardımları için teşekkür etmek isterim.
- 5 Bunlar 24.000 günüş paraya denk geliyordu, ve toplam miras değeri 25.700 günüş paraydı.
- 6 Sonuçta bunların değeri, 36.000 ve 6.000 günüş paraydı.
- 7 Bu 48.072 günüş para ediyordu.
- 8 Bunlar, 18.000 ve 60.000 günüş paraydı.
- 9 Bunlar 210.000 ve 36.000 günüş paraydı.
- 10 Kesin rakam 124.080 günüş paraydı.
- 11 Ermenilerin bazıları Bizans zamanından bu yana İstanbul'da yaşıyorlardı; birçoğu, dördüncü ve beşinci yüzyılda Bizans ve Pers imparatorlukları Ermenistan'ı iki küçük bağımlı devlete böldüğünde göçmüşlerdi. İstambul'un fethinden sonra II. Melikmed, ağırlıklı olarak Ermeni tüccarlarını Aka, Kilikya, Anapkir Bursa ve Amasya'dan İstanbul'a getirmişti.
- 12 Bu savaşlar, 1708'de Avusturya, Rusya ve Venediğe karşı yapılan savaş, 1711'de Avusturya ile yapılan savaş, 1714-18 Avusturya ve Rusya'ya karşı yapılan savaş, 1723-42 İran'a karşı yapılan savaş, 1737-39 Avusturya ve Rusya'ya karşı, 1742-46 İran'la, 1768-74 Rusya ile, 1787-92 Rusya ve Avusturya'ya karşı, 1797-1801 Fransa ile Mısır için yapılan savaşlardı.
- 13 Loncalara giriş törenleri ağırlıklı olarak İslami prensipler çerçevesinde yürütüldüğü için Ermeniler örneğinde de görüldüğü gibi gayri mslimler için de çeşitli giriş törenleri yapılmaktaydı (Ananian 1988-9, 162). Fakat Anasian çalışmasında Fütüvvet-i lonca'dan ayırma konusunda hataya düşmektedir.
- 14 Esnalar, III. Ahmed, I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa; I. Abdülhamid ve III. Selim olmak üzere altı padişahın saltanatı boyunca varlıklarını sürdürmüşlerdir (Damigmenid 1972).
- 15 Devletle iş yapan diğerleri gibi Ermeni bankeleri de serrecin sadece iliz-zam usulüne bağlı olarak edinilebildiği bir yapıda sultana yürüttüğü misedere uygulamalarına taraftarlardı ve büyük miktardaki kırsal kavganın sahibiydiler. Örneğin 1784'te Topkapı Sarayı Arşivi D9976'da daphane sahibi bir banker olan Bedros'un misedere edilmiş olan mülkünü gayrimenkul olarak değil para olarak elinde tuttuğu kayıtlardır. Sahip olduğu para miktarı, verdiği borçların tamamını toplandığında ciddi bir miktar olan 4.476.481 günüş paraya ulaşmaktaydı. Sadecce Yahudi ortağı Abralani'dan 197.000 günüş para alacağı vardı.
- 16 Duzianlar ve Tingirianlar gibi *amiralarn* bazıları Katoliklerdi ve dolayısıyla cenazar içerisindeki gerilimin artışıında bunların da etkileri bulunmaktaydı.

- 17 Ermeni Patrici, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tüm Ermenilerin patriği değildi (Bardakjian 1982, 90).
- 18 Osmanlı Ermenileri'nin büyük çoğunluğu Erzurum, Bayezid, Kar, Çıldır, Van, Diyarbakır, Adana ve Maraş vilayetlerinde yaşamaktaydı. Bu nüfusun yaklaşık olarak yüzde yirmisi Bitlis, Sivas, Van, Erzurum, Harput, Tokat, Amasya, Malazgirt, Diyarbakır, Arapgir, Bayezid, Hınıs, Adana, Hama, Maraş, Kayseri, Bursa, İzmir ve İstanbul'da yoğunlaşmıştı. Onsekizinci yüzyıl sonunda Osmanlı Ermenileri'nin nüfusunun 610.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir (Artinian 1989, 5, 7).
- 19 III. Selim, Tosunyan'dan askeri durum ve bilimdeki gelişmeler üzerine görüşlerini açıkladığı bir layiha hazırlamasını ister. Layihayı okuduktan sonra yapılan değerlendirmeleri onaylar ve Tosunyan'dan İmparatorluk için mübaleşeler, mimarlar ve subaylar temin etmeye devam etmesini ister.
- 20 Diplomasi alanında oğlu da Tosunyan'ın izinden gitmiş, Paris, Viyana ve İsveç'teki eğitimini takiben İsveç hükümetinin bir diplomatı olmuştur. Paris ve Madrid'de İsveç Büyükelçiliği sekreterliği görevlerinde bulunmuştur. 1835 senesinde de İsveç'in Berlin Büyükelçiliği görevine atanmıştır.

KAYNAKLAR

- Altınay, Ahmed Refik, 1988, *Hırt Onkizinci Asırda İstanbul Hacıları (1100-1200)*, (Life in Constantinople in the Eighteenth Century), İstanbul.
- Anasın, Hakob S., 1988-9, "The Turkish Fethüvvet and the Armenians", *Journal of the Society for Armenian Studies*, 4, 161-81.
- Artinian, Vartan, 1989, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-63: A Study of its Historical Development*, İstanbul.
- Artinian, Vartan H., 1981 "The Role of the Amira in the Ottoman Empire", *Armenian Review* 34/2-134: 189-194.
- Baer, Gabriel, 1970, "Monopolies and Restrictive Practices of the Turkish Guilds", *Journal of the Social and Economic History of the Orient* 13: 145-63.
- Ba___, Ali Hıssa, 1983, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, 1750-1839* (Non-Muslims in the Ottoman Empire), Turhan Kitabevi, Ankara.
- Bardakjian, Kerovk, 1982, "The Rise of the Armenian Patriarchate of the Constantinople", Pp. 89-100 in B. Braude and B. Lewis, eds.: *Christians and Jews of the Ottoman Empire* volume I, Holmes and Meier, New York.
- Barsoumian, Hagop, 1982, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", Pp. 171-84 in B. Braude and B. Lewis, eds.: *Christians and Jews of the Ottoman Empire* volume I, Holmes and Meier, New York.
- Beydilli, Kemal, 1983-4, "Ignatius Mounadgca d'Olsson (Muradkan Tosunyan)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34: 247-314.
- Braude, Benjamin, 1982, "Foundation Myth of the Millet System", Pp. 69-88 in B. Braude and B. Lewis, eds.: *Christians and Jews of the Ottoman Empire* volume I, Holmes and Meier, New York.
- Çark, Y. G., 1953, *Türk Devleti Hizmetlerinde Ermeniler* (Armenians in the Service of the Ottoman State), Yeni Matbaa, İstanbul.
- Danışmend, İ. H., 1972, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (Chronology of Ottoman History), Volume 4, 1703-1924, İstanbul.
- Ercan, Yağar, 1983, "Türkiye'deki Onbeş ve Onaltıncı Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu" (The Legal, Domestic and Economic Position of the non-Muslims in the Turkey during the 15th and 16th centuries), *Balkan*, 47: 1119-49.
- Genç, Mehmed, 1984, "Onsekizinci Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" (Ottoman Economy and War in the Eighteenth Century), *Yapı: 32-61*.
- Göyünç, Nejat, 1983, *Osmanlı İdarisinde Ermeniler* (Armenians under Ottoman Rule), Gültepe Yayınları, İstanbul.
- Hammer, Joseph von Purgstall, 1988 *Osmanlı Devleti Tarihi* (History of the Ottoman State), New Turkish translation, Volume 14, Üçüncü, İstanbul.
- Hensen, Robert H., 1987, "The Search of Armenian Nobility: Five Armenian Families of the Ottoman Empire", *Journal of the Society for Armenian Studies*, 3: 93-117.
- İnalıkcık, Halil, 1982, "Ottoman Archival Materials on Millers", Pp. 437-49 in B. Braude and B. Lewis, eds.: *Christians and Jews of the Ottoman Empire* volume I, Holmes and Meier, New York.
- İnalıkcık, Halil, 1968, "İstanbul" Pp. 224-48 in *The Encyclopedia of Islam*.
- İnceyan, P. G., 1976, *Onkizinci Asırda İstanbul* (İstanbul in the Eighteenth Century), İstanbul.
- Jennings, R. C., 1978, "Zimmis (Non-Muslims) in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records", *Journal of the Social and Economic History of the Orient*, 21: 223-93.
- Konurciyan, Eremya Çelebi, 1988, *İstanbul Tarihi: Onyedinci Asırda İstanbul* (History of İstanbul: İstanbul in the Seventeenth Century), Eren, İstanbul.
- Liburdian, Gerard J., 1981, "The Changing Armenian Self-Image in the Ottoman Empire: *Renais and Revolutionaries*", Pp. 153-69 in R. G. Hovanesian, ed. *The Armenian Image in History and Literature*. Ucdern Publications, California.
- Ökçayan, Yücel, 1985, *Onkizinci Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yapısının* (Ottoman Institutions and Social Life in the Eighteenth Century), Kültür ve Turizm Bk., Ankara.
- Sanjian, Avedis and A. Terzci, eds., 1981, *Eremya Çelebi Konakçıyan's Armenian Turkish Poem "The Jewish Bride"* Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Sarkiss, Henry Jewell, 1937 "The Armenian Renaissance, 1500-1863", *Journal of Modern History*, IX/4: 433-48.
- Sung, Ronald Grigor, 1985, "Some Notes on the National Character, Religion, and Way of Life of the Armenians", Working Paper.
- Vila, S. Hagosian and M. K. Macossian, 1982, *Armenian Village Life Before 1914*, Wayne State University Press: Michigan.